

ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ

Վարդուհի Կ. Հովհաննիսյան

ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտ, Երևան, ՀՀ

Ամփոփում.

Նախաբան. Հարավկովկասյան տարածաշրջանը յուրահատուկ և բարդ տարածաշրջան է ժողովրդավարական զարգացումների տեսանկյունից: Խորհրդային Միության փլուզումից հետո տարածաշրջանի երկու երկրները անցել են ժողովրդավարացման տարբեր ուղիներով, որոնք բնութագրվում են ինչպես նշանակալի առաջընթացով, այնպես էլ ծանրակշիռ մարտահրավերներով: Այս տարբերությունների ըմբռնումը շատ կարևոր է ավելի լայն տարածաշրջանային դինամիկան և ժողովրդավարական զարգացման հետևանքները հասկանալու համար: Մեթոդներ և նյութեր. Աշխատանքում իրականացվել է համեմատական վերլուծություն՝ հիմնվելով տվյալների որակական և քանակական մի շարք աղբյուրների վրա, որոնք անհրաժեշտ են երկու երկրներում ժողովրդավարացման վերաբերյալ համապարփակ պատկերացում ձևավորելու համար: Վերլուծություն. Հոդվածում վերլուծվում են Հայաստանում և Վրաստանում ժողովրդավարացման ուղիները, մասնավորապես՝ թե ինչպես են յուրաքանչյուր երկրին յուրահատուկ քաղաքական մշակույթը, տնտեսական պայմանները և արտաքին գործոններն ազդում ժողովրդավարացման վրա: Վերլուծության մեջ նաև դիտարկվում են երկու երկրներում ազատ և արդար ընտրությունների անցկացումը, քաղաքացիական հասարակության, լրատվամիջոցների ազատության և օրենքի գերակայության դերը ժողովրդավարացման գործում: Հետազոտությունն ընդգրկում է ողջ հետխորհրդային շրջանը՝ ընդգծելով հիմնական սոցիալ-քաղաքական գործընթացները: Արդյունքներ. Հետազոտության արդյունքները վեր են հանում այն դժվարությունները, որոնց բախվում են ժողովրդավարության ձգտող պետությունները Հարավային Կովկասում: Թեև որոշ ոլորտներում արձանագրվել է որոշակի առաջընթաց, այդուհանդերձ, բազմաթիվ մարտահրավերներ

դեռևս պահպանվում են: Համեմատական վերլուծությունը արժեքավոր հետևություններ է հանգեցնում տարածաշրջանում երկու պետությունների ժողովրդավարացման տարբեր ուղիների վերաբերյալ և ընդգծում է շարունակական ջանքերի անհրաժեշտությունը՝ ուղղված այդ երկրների առջև ծառացած խոչընդոտների հաղթահարմանը:

Բանալի բառեր՝ ժողովրդավարացում, ընտրություններ, քաղաքացիական հասարակություն, Հայաստան, Վրաստան, Եվրոպական Միություն, «Վարդերի հեղափոխություն», «Թավշյա հեղափոխություն»:

Ինչպես հղել՝ Հովհաննիսյան Վ. *Ժողովրդավարացման հիմնախնդիրները և միտումները Հայաստանում և Վրաստանում* // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2024: Հ. 2 (27): 43-56 էջեր: DOI: 10.52971/18294316-2024.27.2-43

DEMOCRATIZATION ISSUES AND TRENDS IN ARMENIA AND GEORGIA

Varduhi K. Hovhannisyan

Institute of Philosophy, Sociology and Law of NAS, Yerevan, RA

Abstract

Introduction: The South Caucasus region is unique and complex from the perspective of democratic development. After the collapse of the Soviet Union, the two countries of the region have gone through different democratization paths, characterized by both significant progress and serious challenges. Understanding these differences is crucial for comprehending the broader regional dynamics and prospects for democratic development. **Methods and materials:** The paper provides a comparative analysis based on a range of qualitative and quantitative data sources, which are necessary to develop a comprehensive understanding of democratization in both countries. **Analysis:** The article analyzes the ways of democratization in Armenia and Georgia, particularly how each country's unique political culture, economic conditions, and external factors affect democratization. The analysis also considers the conduct of free and fair elections in both countries, the role of civil society, media freedom and the rule of law in democratization. The research covers the entire post-Soviet period, highlighting key socio-political processes. **Results:** The results of the research highlight the difficulties faced by states aspiring to democracy in the South Caucasus. Although some progress has been made in some areas, many challenges remain. The comparative analysis provides valuable conclusions about the different democratization paths of the two states in the region and highlights the need for continued efforts to overcome the obstacles faced by these countries.

Key words: democratization, elections, civil society, Armenia, Georgia, European Union, “Rose Revolution”, “Velvet Revolution”.

Citation: Hovhannisyan V. *Democratization Issues and Trends in Armenia and Georgia* // «Scientifik works» of SCAS NAS RA. Gyumri, 2024. V. 2 (27). 42-56 pp..

DOI: 10.52971/18294316-2024.27.2-43

ПРОБЛЕМЫ И ТЕНДЕНЦИИ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ В АРМЕНИИ И ГРУЗИИ

Вардуй К. Оганнисян

Институт философии, социологии и права НАН, Ереван, РА

Аннотация

Введение: Регион Южного Кавказа является уникальным и сложным регионом с точки зрения демократического развития. После распада Советского Союза две страны региона прошли разные пути демократизации, которые характеризуются как значительным прогрессом, так и серьезными проблемами. Понимание этих различий имеет решающее значение для понимания более широкой региональной динамики и перспектив демократического развития. **Методы и материалы:** В статье представлен сравнительный анализ, основанный на различных источниках качественных и количественных данных, необходимых для разработки комплексного понимания демократизации в двух странах. **Анализ:** В статье анализируются пути демократизации в Армении и Грузии, в частности, как уникальная политическая культура, экономические условия и внешние факторы каждой страны влияют на демократизацию. Анализ также рассматривает проведение свободных и справедливых выборов в обеих странах, роль гражданского общества, свободу СМИ и верховенство закона в демократизации. Исследование охватывает весь постсоветский период, выделяя основные общественно-политические процессы. **Результаты:** Результаты исследования подчеркивают трудности, с которыми сталкиваются государства, стремящиеся к демократии на Южном Кавказе. Хотя в некоторых областях был достигнут определенный прогресс, остаются еще много проблем. Сравнительный анализ позволяет сделать ценные выводы о различных путях демократизации двух государств региона и подчеркивает необходимость продолжения усилий по преодолению препятствий, с которыми сталкиваются эти страны.

Ключевые слова: демократизация, выборы, гражданское общество, Армения, Грузия, Европейский Союз, “Революция роз”, “Бархатная революция”.

Как цитировать: Оганнисян В. Проблемы и тенденции демократизации в Армении и Грузии // “Научные труды” ИЦАИ НАН РА. Гюмри. 2024. Т. 2 (27). 42-56 [cc..](#)

DOI: [10.52971/18294316-2024.27.2-43](#)

ՆԱԽԱԲԱՆ. Գոյություն ունեն տարբեր քաղաքական վարչակարգեր, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի տարբեր կառուցվածքներ, սկզբունքներ և կառավարման մոտեցումներ, սակայն ժողովրդավարությունը՝ որպես կառավարման ամենաարդար և արդյունավետ ձև, եղել է աշխարհի շատ հասարակությունների ձգտումը:

Ժողովրդավարությունը բարդ երևույթ է, որը նոր քաղաքական գործընթացների զարգացման հետ՝ մշտապես վերաիմաստավորվում և փոփոխվում է: Այս հասկացությունը ծագել է անտիկ դարաշրջանում, և ժողովրդավարության սկզբնական ձևակերպումները և կիրառությունները զգալիորեն տարբերվում են նրա ժամանակակից ընկալումից [3, p 45]: Ընդհանուր առմամբ, ժողովրդավարությունը կառավարման համակարգ է, որտեղ իշխանությունը վերապահված է ժողովրդին, որն իրականացնում է այդ իշխանությունը կա՛մ ուղղակիորեն, կա՛մ ընտրված ներկայացուցիչների միջոցով: Այն ընդգծում է քաղաքական հավասարության, քաղաքացիների մասնակցության, օրենքի

գերակայության և հիմնարար իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության սկզբունքները: Շումպետերը ժողովրդավարությունը սահմանում է որպես քաղաքական մեթոդ, կառավարման համակարգ, որտեղ անհատները որոշումներ կայացնելու իշխանություն են ձեռք բերում ժողովրդի քվեի համար մրցակցային պայքարի միջոցով [30]: Ռոբերտ Դալն ընդլայնում է Շումպետերի մինիմալիստական սահմանումը՝ ներմուծելով «պոլիարխիա» հասկացությունը, որը նա սահմանում է որպես կառավարման ձև, որտեղ առկա է բարձր աստիճանի քաղաքական մասնակցություն: Ի թիվս այլ չափանիշների՝ Դալը ժողովրդավարական գործընթացի համար կարևորում է ընտրական իրավունքը, ազատ և արդար ընտրությունները և խոսքի ազատությունը [7]: Լարի Դայմոնը ժողովրդավարության ավելի լայն սահմանում է տալիս՝ ընդգրկելով ոչ միայն ազատ և արդար ընտրությունները, այլև օրենքի գերակայությունը, փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանությունը և քաղաքացիական հասարակությունը: Նա ընդգծում է ինչպես քաղաքական, այնպես էլ քաղաքացիական ազատությունների կարևորությունը [10]: Ժողովրդավարական կառուցվածքի պատկերը ներկայացնելու համար Դ. Հելդը իր աշխատությունում առանձնացրել է ժողովրդավարության մոդելները: Նա բաժանում է ժողովրդավարության մոդելները երկու լայն տիպերի՝ ուղիղ կամ մասնակցային ժողովրդավարություն (որոշումների կայացման համակարգ, որում քաղաքացիները անմիջականորեն ներգրավված են) և ազատական կամ ներկայացուցչական ժողովրդավարություն (կառավարման համակարգ, որն ընգրկում է օրենքի գերակայության շրջանակներում քաղաքացիների շահերը ներկայացնող պետական պաշտոնյաների) [18, p. 4]: Ժողովրդավարության տարբեր սահմանումների առկայությունը բխում է հայեցակարգի բարդությունից և բազմակողմանիությունից: Ժողովրդավարությունը միասնական համակարգ չէ. այն դրսևորվում է տարբեր ձևերով և իր վրա է կրում պատմական, մշակութային, սոցիալական և տնտեսական համատեքստերի ազդեցությունը:

Ժողովրդավարությունն ուսումնասիրելիս անհրաժեշտ է անդրադառնալ Ս. Հանթինգթոնի առաջարկած «ժողովրդավարացման երեք փուլների» տեսությանը, որը նշանակալից է ժողովրդավարական անցումների օրինաչափությունները և փուլերը հասկանալու համար: Հեղինակը ընդգծում է ժողովրդավարացման ցիկլային բնույթը՝ նշելով, որ թեև եղել են ժողովրդավարական զգալի էքսպանսիայի ժամանակաշրջաններ, կան նաև ժողովրդավարական հետընթացի և ավտորիտար վերածնունդի դեպքեր [19, p. 17]: 1970-ականների կեսերին Հարավային Եվրոպայում սկսվում է ժողովրդավարության տարածումը, որը Հանթինգթոնը անվանում է «ժողովրդավարության երրորդ փուլ»։ Հանթինգթոնը սահմանում է «ժողովրդավարացման փուլը»՝ պարզապես իբրև «ոչ ժողովրդավարական վարչակարգերից անցում դեպի ժողովրդավարական վարչակարգի», որը տեղի է ունենում որոշակի ժամանակահատվածում [20, p. 15]: Այնուհետև, 1980-ականների սկզբին և կեսերին ժողովրդավարությունը տարածվում է Լատինական Ամերիկայի և Ասիայի երկրներում, ինչպիսիք են Հարավային Կորեան, Թայլանդը, Ֆիլիպինները, ապա 1980-ականների վերջին և 1990-ականների սկզբին՝ Արևելյան Եվրոպայում, Խորհրդային Միությունում և Արևադարձային Աֆրիկայի որոշ մասերում: Ոչ

վաղ անցյալում, Միավորված ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ) անդամ պետությունների ճնշող մեծամասնությունն ուներ ավտորիտար վարչակարգ, իսկ 1993 թ. վերջին 186 պետություններից 107-ն արդեն ունեին մրցակցային ընտրություններ և քաղաքական ու անձնային իրավունքների տարբեր երաշխիքներ [24, p. 1]:

Քաղաքագիտական գրականության մեջ գոյություն ունեն ժողովրդավարության բազմազան մոդելներ, որոնք առաջնային են համարում ազատ և արդար ընտրությունները, ազատական անձնային իրավունքները, քաղաքական լեգիտիմության բարձր աստիճանը, ինչպես նաև անկախ դատական համակարգն ու սահմանադրությունը՝ որպես ժողովրդավարության նախապայման: Ժողովրդավարության ուսումնասիրության արդյունքում պարզ է դառնում, որ չկա միակ, համընդհանուր ընդունված սահմանում «Ժողովրդավարություն» հասկացության համար կամ ստանդարտ մոդել ժողովրդավարացման գործընթացների համար: Փոխարենը, ժողովրդավարական զարգացման մակարդակներն ու ձևերը բավականին տարբեր են: Այս համատեքստում, ժողովրդավարացումը հատկապես վերաբերում է ժողովրդավարական համակարգի ձևավորմանը և ավտորիտար ռեժիմից ժողովրդավարությանն անցմանը: Սակայն այս անցումը եղել է բավական բարդ շատ երկրներում, այդ թվում Հարավային Կովկասի երկու պետություններում՝ Հայաստանում և Վրաստանում (բացառությամբ՝ Ադրբեյջանի), որոնք անցնում էին խորքային փոխակերպումների միջով: Խորհրդային Միության փլուզմամբ յուրաքանչյուր երկիր ձեռնարկեց պետության կառուցման և քաղաքական բարեփոխումների ուղին՝ ձգտելով հաստատել ժողովրդավարական կառավարման համակարգ: Սակայն խորհրդային ավտորիտարիզմի ժառանգությունը, ինչպես նաև էթնիկ կոնֆլիկտները և տնտեսական դժվարությունները ժողովրդավարացման համար ստեղծեցին էական խոչընդոտներ:

Հայաստանի ժողովրդավարացման ուղին

Անկախության հաստատումից հետո Հայաստանի Հանրապետությունում նկատելի էին դեպի արևմտյան ազատական ժողովրդավարության և շուկայական տնտեսության անցման ձգտումները, որոնք դրսևորվում էին կոնկրետ քայլերով, ինչպիսին էին, օրինակ՝ Եվրոպայի Խորհրդին և Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությանը ՀՀ-ի անդամակցումը, ինչի արդյունքները, սակայն, եղել են սահմանափակ նախորդող շրջանում ժողովրդավարացման փորձի բացակայության պատճառով: Ժողովրդավարությունն ամբողջովին նոր հայեցակարգ էր մի հասարակության համար, որը մինչև 1991 թ. անկախությունը՝ ավելի քան 70 տարի, գտնվել է խորհրդային ամբողջատիրական իշխանության ազդեցության տակ [15, p. 2]: ՀՀ-ում ժողովրդավարական ինստիտուտների ձևավորումը և հաստատումը կարևորում են ընտրությունների դերը՝ որպես ժողովրդավարական քաղաքական համակարգի ձևավորման միջոցի և սկզբունքի: Անկախացումից ի վեր՝ Հայաստանում անցկացված նախագահական և խորհրդարանական ընտրությունները մեծ մասամբ ուղեկցվել են բողոքի ցույցերով և ժողովրդի դժգոհություններով: Որոշակի բացառություն կարելի է համարել 2018 թ. Խորհրդարանական ընտրությունները: Անկախության առաջին տարիներին Հայաստանը հետխորհրդային առաջին պետությունն էր, որը սկսեց պետական գույքի մասնավորեցման գործ-

ընթացք, ինչն առաջին և ամենակարևոր քայլերից մեկն էր դեպի զարգացում: Մասնավորեցումը կարևոր քայլ էր դեպի շուկայական և ոչ մենաշնորհային տնտեսություն: Մակայն, այս ժամանակահատվածը ոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական և սոցիալական դժվարությունների շրջան էր: Հայաստանը գտնվում էր տնտեսական անկայունության և էներգետիկ ճգնաժամի փուլում՝ իր 4 հարևան պետություններից 2-ի՝ Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից շրջափակման ենթարկվելու պատճառով, ինչին հաջորդեց նաև Արցախյան առաջին պատերազմը [17, p. 7]: Այս գործոններն իրենց հերթին ազդեցին ժողովրդավարական ինստիտուտների ստեղծման գործում ոչ նպաստավոր միջավայրի ձևավորման վրա:

Գրեթե երեք տասնամյակ մարդու իրավունքները, մասնակցությունը և հաշվետու կառավարումը, ցավոք, չեն ծառայել որպես առաջնորդող սկզբունքներ Հայաստանի հաջորդական վարչակարգերի քաղաքական ղեկավարության համար: 2000-ական թվականներին պետությունը փորձեց տեսանելիություն գրանցել միջազգային, մասնավորապես եվրոպական հարթակում՝ անդամակցելով տարբեր միջազգային կազմակերպությունների, ստորագրելով համաձայնագրեր և ստանձնելով ժողովրդավարական կառավարման ճանաչված չափանիշներին համապատասխան մի շարք պարտականություններ [16, pp. 60-61]:

2013 թ. սեպտեմբերին, Եվրոպական Միության (ԵՄ) հետ Ասոցացման համաձայնագիրը (ԱՀ) և դրա մաս կազմող Խորը և համապարփակ ազատ առևտրի գոտու համաձայնագիրը (ԽՀԱԱԳՀ) ստորագրելու փոխարեն Մաքսային միությանը միանալով հանդերձ [4, pp. 29-54], Հայաստանը՝ որպես Արևելյան գործընկերության (ԱԳ) անդամ երկիր, շարունակում է վարել ակտիվ երկխոսություն ԵՄ-ի հետ: Ներկայումս ՀՀ-ԵՄ երկկողմ հարաբերություններում իրավական հիմքը 2017 թ. նոյեմբերի 24-ին Բյուսելում կայացած Արևելյան գործընկերության 5-րդ գագաթնաժողովի շրջանակներում ստորագրված Համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագիրն է (ՀԸԳՀ) [6]: Համաձայնագրի շրջանակներում ԵՄ-ն և Հայաստանը հանձնառել են միասին աշխատել քաղաքացիների բարօրության համար և նպաստել հատկապես ժողովրդավարության ամրապնդմանը, քաղաքական, տնտեսական և ինստիտուցիոնալ կայունությանը: Կողմերը նաև հանձնառել են նպաստել, պահպանել և ամրապնդել խաղաղությունը և կայունությունը թե՛ տարածաշրջանային և թե՛ միջազգային մակարդակներում, ընդլայնել համագործակցությունը ազատության, անվտանգության և արդարադատության ոլորտներում՝ նպատակ ունենալով ամրապնդել օրենքի գերակայությունը, մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների նկատմամբ հարգանքը [9]: Այս համաձայնագիրը վերստին հաստատեց, որ ԵՄ-ն և Հայաստանը հավատարիմ են ժողովրդավարական սկզբունքներին և օրենքի գերակայությանը, ինչպես նաև բարեփոխումների ավելի լայն օրակարգին: Վերջին տարիներին Հայաստանն առաջընթաց է գրանցել արդարադատության բարեփոխումներով և սահմանադրական համապարփակ բարեփոխումներով: Այնուամենայնիվ, Հայաստանի բարեփոխումների հավանորոշ ծրագրի իրականացումը պահանջում է զգալի վարչական և ինստիտուցիոնալ կարողություններ [27]:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Հայաստանն առանձնանում է որպես Եվրասիական տնտեսական միության շրջանակներում ժողովրդավարության ամենաբարձր ցուցանիշն ունեցող պետություն, ինչը, հատկապես, ուշագրավ է հաշվի առնելով, որ այն ունի մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ի ամենացածր ցուցանիշներից մեկը: Հզոր ժողովրդավարական վարկանիշ ձեռք բերելը դժվար է, երբ երկիրը բախվում է զգալի տնտեսական դժվարությունների: Սա խոսում է այն մասին, որ հայ հասարակությունը արմատացած է իր մշակութային հիմքերի վրա և բնական հակում ունի դեպի ժողովրդավարություն: Այս երկու ցուցանիշների՝ ժողովրդավարության ինդեքսի և ՀՆԱ-ի հակադրությունը ընդգծում է հայ հասարակության մեջ առկա ժողովրդավարական հզոր ներուժը [26, pp. 818-821]:

Թեև աստիճանական է եղել Հայաստանի ժողովրդավարացման գործընթացը, սակայն վերջին տարիներին նկատվում է զգալի առաջընթաց: 2018թ. գարնանը մեծ փոփոխություն կատարվեց Հայաստանի քաղաքական դաշտում՝ քաղաքացիների՝ իրենց իրավունքներն իրագործելու և ուղղակի ժողովրդավարություն գործադրելու դեռևս սահմանափակ հնարավորությունների ֆոնին: Հասարակության շրջանում տևական դժգոհությունն ու ցածր վստահությունն իշխանությունների նկատմամբ հանգեցրին լայնամասշտաբ բողոքի ցույցերի: Խաղաղ բողոքի ցույցերը, ի վերջո, վերածվեցին «Թավշյա հեղափոխության» [21, p. 4]: Այս անցումը նշանավորեց ավելի մեծ քաղաքական թափանցիկության և հաշվետվողականության զգալի փոփոխություն: Ժողովրդավարության վիճակը Հայաստանում վատթարացավ պատերազմի ընթացքում և դրա անմիջական հետևանքներից՝ լուրջ դժվարություններ ստեղծելով ժողովրդավարության ամրապնդման համար [8]:

Չնայած ընթացիկ մարտահրավերներին, ներառյալ Արցախյան հակամարտությունը, ՀՀ սահմաններին ադրբեջանական բանակի ոտնձգությունները, ՀՀ ինքնիշխան տարածք ներթափանցումները, ինչպես նաև առկա տնտեսական դժվարությունները՝ Հայաստանը նկատելի քայլեր է կատարել ժողովրդավարական ինստիտուտների և քաղաքացիական հասարակության ամրապնդման ուղղությամբ:

Վրաստանի ժողովրդավարացման ուղին

Վրաստանն այն պետությունն է, որն ունի հաջող քաղաքական և տնտեսական բարեփոխումների արդյունքում եվրատլանտյան ինստիտուցիոնալ կառույցներին ինտեգրվելու հեռանկար, որը վաղուց արդեն ազատական բարեփոխումների խթանման ամենաուժեղ գործիքներից մեկն է: 1990-ականների վերջին այն օգնեց Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրներին ամրապնդելու ժողովրդավարությունը և իրականացնելու շուկայական տնտեսության բարեփոխումներ, ինչը հանգեցրեց նրանց անդամակցությանը ԵՄ-ին և ՆԱՏՕ-ին:

Անկախություն ձեռք բերելուց անմիջապես հետո Վրաստանը հայտարարեց արևմտյան սկզբունքները՝ որպես երկրի զարգացման հիմք [23, pp. 91-93]: Եվրոպական ինքնության գաղափարը շարունակաբար պտտվում էր վրացական քաղաքական խոսույթում, իսկ 2000 թ. սկսած՝ այն ուղղակիորեն արտացոլվում էր երկրի արտաքին քաղաքականության մեջ [29, pp. 196-197]:

2003 թ. նոյեմբերին Վրաստանում տեղի ունեցավ «Վարդերի հեղափոխությունը», որը կանխորոշեց երկրի հետագա զարգացումը: Մի շարք պատճառներ հանգեցրին այդ հեղափոխությանը. առաջինը տնտեսական խնդիրների ամբողջությունն էր (մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ-ն 2003 թ. կազմել է 928 դոլար [31]), իսկ երկրորդը՝ երկրում տիրող կոռուպցիան (Թրանսփարենսի Ինթերնեշնլ կազմակերպության կոռուպցիայի ընկալման ինդեքսով 2003 թ. Վրաստանը զբաղեցրել է 124-րդ տեղը 133-ից [32]): Իրավիճակն էլ ավելի էին բարդացնում իշխանության և պետական ինստիտուտների անարդյունավետությամբ պայմանավորված քաղաքական խնդիրները: Ապակայունացնող այլ գործոններ էին նաև Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի սառեցված հակամարտությունները: Շրջադարձային իրադարձություն էր Վրաստանում 2003 թ. տեղի ունեցած «Վարդերի հեղափոխությունը»: Այդ և մյուս գունավոր հեղափոխությունները հետխորհրդային տարածքում շատերը դիտարկում էին որպես այդ երկրներում ժողովրդավարության անցման և կայացման հնարավորություն [2, pp. 1085-1107]:

Հեղափոխության ընթացքում քաղաքացիական հասարակությունը կարևոր դեր խաղաց՝ կազմելով բողոքի շարժման օրակարգ, մոբիլիզացնելով քաղաքացիների մասնակցությունը, պահպանելով շարժումը խաղաղ քաղաքացիական դիմադրության սահմաններում և ցույց տալով բարձր մակարդակի կազմակերպվածություն ու դիմացկունություն կառավարության և հասարակության միջև երկար տարաձայնությունների ընթացքում: Այնուամենայնիվ, մի շարք կառուցվածքային թույլ կողմեր խնդիրներ էին ստեղծում Վրաստանի քաղաքացիական հասարակության վերջնական կայացման համար: Քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունները հիմնականում կախված են արտաքին դերակատարներից և ավելի քիչ են հաղորդակցվում քաղաքացիների (ընտրազանգվածի) հետ [25, pp. 22-25]: Վրաստանում ՔՀԿ-ների ամենամեծ մտահոգություններից մեկը նրանց ֆինանսական կայունությունն է, քանի որ երկիրը դեռ մեծապես կախված է արտաքին օգնությունից: ՔՀԿ-ների ֆինանսավորման 95%-ը ստացվում է միջազգային դոնորներից կամ զարգացման գործակալություններից [5]:

Ժողովրդավարացման մեկ այլ կարևոր գործոն է ազատ և արդար ընտրությունների անցկացումը: Որոշ փորձագետներ 2012 թ. խորհրդարանական ընտրություններն անվանում էին «ընտրական հեղափոխություն», քանզի Վրաստանի պատմության մեջ առաջին անգամ ընդդիմությունը իշխանության եկավ առանց հեղափոխության, և կոմունիստների կրած պարտությունից հետո առաջին անգամ էր, որ կառավարությունը փոխվում էր սահմանադրականության շրջանակներում՝ որպես ընտրությունների արդյունք [1, էջեր 115-128]: 2012-2014 թթ. թափանցիկ խորհրդարանական, նախագահական և տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրություններն ընդգծեցին ժողովրդավարության հաստատման գործընթացները և սկիզբ դրեցին իշխանության խաղաղ ճանապարհով փոխանցման նոր ժամանակաշրջանի՝ լրատվամիջոցների և քաղաքացիական հասարակության զարգացման բարելավված միավորներով [33]:

Ըստ ԵԱՀԿ ընտրությունների միջազգային դիտորդական առաքելության տվյալների՝ 2020 թ. հոկտեմբերի 31-ին Վրաստանում կայացած խորհրդարանական ընտրությունները եղել են մրցակցային, իսկ հիմնարար ազատություններն ընդհանուր առ-

մամբ՝ հարգված: Ընտրություններն անցկացվել են էապես վերանայված օրենսդրական դաշտի ներքո, որը հիմնավոր հիմքեր է ապահովել ժողովրդավարական ընտրություններ անցկացնելու համար, սակայն անհրաժեշտ են հետագա ջանքեր թերությունների վերացման առումով: Մասնավորապես՝ լրատվամիջոցների դիտարկման արդյունքները ցույց են տվել, որ բոլոր դիտարկվող մասնավոր հեռարձակողներն ակնհայտորեն կուսակցականացված էին [22]:

Ժողովրդավարության կայացման ճանապարհին կարևոր իրադարձություն էր 2023 թվականի դեկտեմբերին Եվրոպական Խորհրդի կողմից Վրաստանին ԵՄ թեկնածուի կարգավիճակի շնորհումը [12], որին ձգտում էր Վրաստանը անկախացումից ի վեր: Ըստ «Ֆրիդըմ Հաուսի» 2024 թվականի տարեկան զեկույցի՝ ԵՄ-ն հույս ունի օգտագործել անդամակցության գործընթացը՝ խթանելու ժողովրդավարական բարեփոխումները Վրաստանը եվրոպական ուղեծիր դուրս բերելու համար: Դիտորդների կարծիքով՝ Վրաստանը կանգնեցրեց առաջընթացը Եվրահանձնաժողովի (ԵՀ) բարեփոխումների 12 առաջնահերթությունների իրականացման գործում: ԵՀ-ի առաջընթացի զեկույցում Վրաստանին առաջարկվել են նոր քայլեր, ինչպիսիք են՝ ապատեղեկատվության դեմ պայքարը, բևեռացման լիցքաթափումը և վստահելի ընտրությունների կազմակերպումը: Դատական բարեփոխումներն առանցքային խնդիր են, որին Վրաստանը պետք է անդրադառնա ԵՄ անդամ դառնալու համար: Չնայած աննշան առաջընթացին՝ Վրաստանը պետք է համապարփակ բարեփոխի դատական համակարգը: Ազգային-դեմոկրատական կառավարումը Վրաստանում ձևավորվում է խորը քաղաքական բևեռացման պայմաններում, որտեղ իշխանությունը կենտրոնացած է կառավարչական լծակների պահպանման վրա: Թույլ ընդդիմադիր կուսակցությունների ֆոնին քաղաքացիական հասարակությունը մնացել է որպես առանցքային քաղաքական ուժ: Թեև Վրաստանը շարունակում է մանր կոռուպցիայի դեմ պայքարում մնալ տարածաշրջանում որպես առաջատար, այդուհանդերձ բարձր մակարդակի կոռուպցիայի նկատմամբ անպատժելիության ընկալումը շարունակում է երկրում հանդիսանալ որպես լուրջ մարտահրավեր [14]:

Այսպիսով, վերջին տարիների ընթացքում թեև Վրաստանի արտաքին քաղաքականությունը պաշտոնապես մնացել է անփոփոխ՝ նպատակաուղղված եվրաինտեգրմանը և ՆԱՏՕ-ի ու ԱՄՆ-ի հետ ավելի սերտ հարաբերությունների զարգացմանը, այնուամենայնիվ Ռուսաստանի նկատմամբ Վրաստանի կառավարության չհակադրվելու քաղաքականությունը և նրա վերջին և «հակաարևմտյան գործունեությունը» ուղղված իր միջազգային գործընկերներին, փաստացի հանգեցրել են Վրաստանի արտաքին քաղաքական որոշումների կայացման գործընթացում ռուսական գործոնի ազդեցության մեծացմանը: Հունիսին Վրաստանում «Օտարերկրյա գործակալների մասին» վիճահարույց օրենքի ընդունումից [28] մեկ ամիս անց Վրաստանում ԵՄ դեսպան Պավել Հերչինսկին հայտարարեց, որ Վրաստանի անդամակցության գործընթացը ԵՄ-ին կասեցվել է [11]: Այս իրադարձությունը մեծապես կազդի Վրաստանի ժողովրդավարացման առաջընթացի վրա:

Ժողովրդավարացման միտումների համեմատական վերլուծություն

Հարավային Կովկասի երեք պետությունները՝ Հայաստանը, Ադրբեջանը և Վրաստանը, Խորհրդային Միության փլուզումից հետո 1991 թ. ձեռք բերեցին անկախություն: Նրանցից երկուսը՝ Հայաստանը և Վրաստանը, ընտրեցին զարգացման ժողովրդավարական ճանապարհը: Ներկայումս և՛ Հայաստանը, և՛ Վրաստանը ձգտում են շարունակել ամրապնդել ժողովրդավարական անցումները: Տվյալ պետություններում հետխորհրդային ժառանգությունը, օրենքի գերակայության բացակայությունը, մարդու իրավունքների կոպիտ ոտնահարումը և ոչ ժողովրդավարական հասարակության բոլոր տարրերը հանգեցրին ժողովրդական բողոքի շարժումների, որոնք 2003 թ. Վրաստանում և 2018 թ. Հայաստանում իշխանության բերեցին բարեփոխումներ կատարելու խոստումներ տվող առաջնորդների: Թեև Վրաստանի ժողովրդավարական ինստիտուտները, ի տարբերություն հարավկովկասյան մյուս պետությունների, ունեցել են ավելի բարենպաստ մեկնարկային պայմաններ, վերջին տարիներին որոշ ոլորտներում առկա մարտահրավերները հանգեցրել են ժողովրդավարության հետընթացի: Ի տարբերություն Վրաստանի, Հայաստանի ժողովրդավարական անցումը չի ունեցել բարենպաստ մեկնարկային պայմաններ և դեռևս բախվում է մարտահրավերների, չնայած հեղափոխությունից հետո հաստատված նոր կառավարության՝ ժողովրդավարական ինստիտուտներն ամրապնդելու ջանքերին:

Թեև երկու երկրներն էլ ունեցել են անվտանգային խնդիրներ, Հայաստանին այն դրդել է երկրի զարգացման վեկտորն ուղղել դեպի ոչ ժողովրդավարության կայացմանը միտված կառույցների հետ համագործակցությանն ու դրանց անդամակցությանը: Եվրոպական կառույցների դերակատարումը թե՛ Հայաստանում, թե՛ Վրաստանում ժողովրդավարացման գործում ունեցել է կարևոր նշանակություն: Երկու երկրներում էլ ԵՄ-ի հետ համագործակցության արդյունքում ժողովրդավարության կայացմանն ուղղված քայլերը կատարվել են օրենսդրական փոփոխությունների, մարդու իրավունքների հանդեպ հարգանքի բարելավման և քաղաքացիական հասարակության դերի բարձրացման միջոցով, որոնց իրականացման համար ստեղծվել են մի շարք ծրագրեր:

Հայաստանում և Վրաստանում ժողովրդավարացման բարդություններն ու առանձնահատկությունները հասկանալու, ինչպես նաև ժողովրդավարացման հնարավոր միտումները վեր հանելու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել երկու երկրներում ժողովրդավարացման ցուցանիշները:

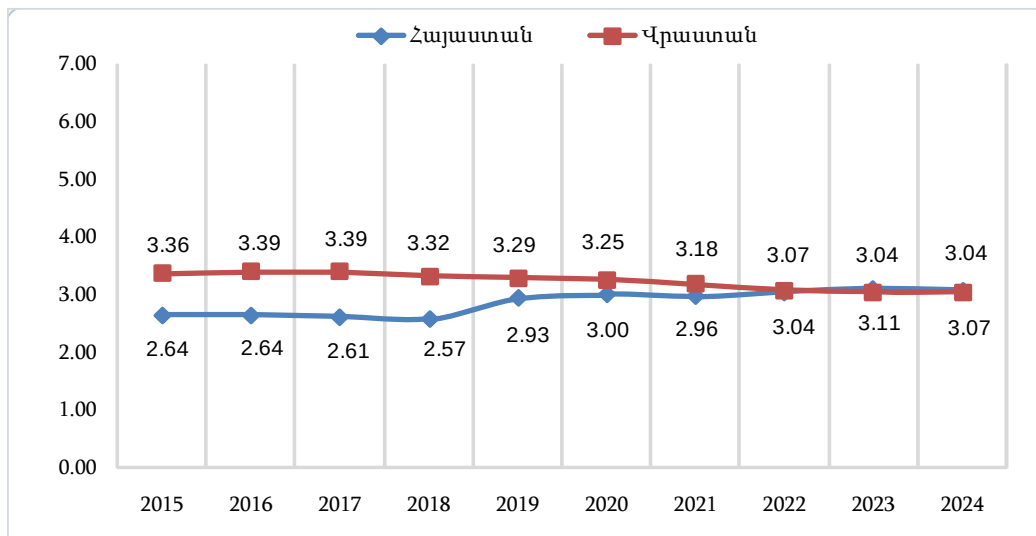
Ուսումնասիրելով Հայաստանում և Վրաստանում 2015-2024 ժողովրդավարության ցուցանիշներն ըստ «Ֆրիդոմ Հաուսի» (տե՛ս Աղյուսակ 1 և Գծապատկեր 1) [13; 14], պետք է նշել, որ Վրաստանը, ունենալով ավելի բարենպաստ մեկնարկային պայմաններ, գրանցել է ժողովրդավարության ավելի բարձր ցուցանիշներ, քան Հայաստանը: Այնուհանդերձ, այդ ցուցանիշները տարիների ընթացքում ունեցել են որոշակի անկում, ինչը վկայում է ժողովրդավարական կայուն հետընթացի մասին: 2019 թվականից սկսած՝ տվյալ ցուցանիշի տատանումը հուշում է, որ առկա են խոչընդոտներ նախկին ժողովրդավարական զարգացման տեմպը պահպանելու առումով:

Աղյուսակ 1

Ժողովրդավարության մակարդակը Հայաստանում և Վրաստանում (2015-2024 թթ.)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Հայաստան	2.64	2.64	2.61	2.57	2.93	3.00	2.96	3.04	3.11	3.07
Վրաստան	3.36	3.39	3.39	3.32	3.29	3.25	3.18	3.07	3.04	3.04

Գծապատկեր 1

Ի տարբերություն Վրաստանի՝ Հայաստանը, ունենալով ժողովրդավարության ավելի ցածր ցուցանիշներ, ապահովել է նկատելի բարելավում 2018 թվականից սկսած, ինչը համընկնում է Հայաստանում տեղի ունեցած «Թավշյա հեղափոխությանը» և դրան հաջորդած քաղաքական բարեփոխումներին: Հաշվի առնելով 2020 թվականի Արցախյան 44-օրյա պատերազմի հետևանքները, ներքաղաքական խնդիրներն ու աշխարհքաղաքական սպառնալիքները, փոքր-ինչ տատանվելուց հետո, ժողովրդավարության ցուցանիշը Հայաստանում համեմատաբար կայուն է մնացել հաջորդ տարիներին՝ դրսևորելով որոշակի ճկունություն, չնայած առկա տարածաշրջանային և քաղաքական մարտահրավերներին:

Այսպիսով, Հայաստանի և Վրաստանի 2015-2024թթ. ժողովրդավարության ցուցանիշները փաստում են, որ երկու երկրները արձանագրել են ժողովրդավարության համանման ցուցանիշներ վերջին երեք տարիներին՝ 2015 թվականին ունենալով ժողովրդավարության խիստ տարբեր ցուցանիշներ: Այս պատկերը վկայում է, որ Հայաստանն ընթանում է ժողովրդավարացման հարաբերականորեն կայուն բարելավման ուղիով՝

ցուցաբերելով դրական միտում, մինչդեռ Վրաստանի նախորդող տարիներին արձանագրած առաջընթացը վերջին շրջանում դանդաղել է, ինչը հավաստում է կայուն հետընթացի մասին:

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ. Հարավային Կովկասում ժողովրդավարացման գործընթացների ուղեգիծը և առանձնահատկությունները երկու երկրների դեպքում եղել են միանգամայն տարբեր: Մասնաապես՝ ՀՀ-ի դեպքում տնտեսական անկայունությունն ու էներգետիկ ճգնաժամը, հակամարտային իրավիճակը, անվտանգության ապահովման խնդրի առկայությունը դրդել են ՀՀ-ին հետամուտ լինել այնպիսի կազմակերպություններին և՛ տնտեսական, և՛ քաղաքական ինտեգրմանը, որոնց համար ժողովրդավարական արժանիքներն առաջնահերթ չեն, և որոնք չեն խթանում ժողովրդավարական ինստիտուտների զարգացումը: Վրաստանի դեպքում պատկերն այլ էր, քանի որ Վրաստանը միակ հարավկովկասյան պետությունն էր, որն ուներ համեմատաբար ավելի բարենպաստ մեկնարկային պայմաններ, ունի հաղորդակցային առանցքի կարգավիճակ՝ որպես տարանցիկ երկիր, վերջին տասնամյակում չի ունեցել սուր և շարունակական անվտանգային խնդիրներ, որոնք երկրի զարգացման վեկտորը կարողանային ուղղել դեպի ոչ ժողովրդավարական կառույցների հետ համագործակցությանն ու դրանց անդամակցությանը:

Ընդունելով ժողովրդավարական սկզբունքների և վարչակարգի հաստատումը՝ որպես երկրի զարգացման հիմք, այնուամենայնիվ, այսօր էլ երկու պետություններում առկա են մի շարք մարտահրավերներ: 2015-2024 թվականներին Հայաստանի և Վրաստանի ժողովրդավարության ուղեգծերը ցույց են տալիս Հարավային Կովկասում ժողովրդավարացման բարդությունն ու բազմազանությունը: Վրաստանը, ի սկզբանե շահելով առկա ավելի բարենպաստ պայմաններից, ցույց է տվել ժողովրդավարական զարգացման ավելի բարձր մակարդակ: Այնուամենայնիվ, վերջին տարիներին այնտեղ անկում է նկատվում՝ ազդարարելով ժողովրդավարական կայուն հետընթաց: Ի հակադրություն դրան՝ Հայաստանը, ի սկզբանե ունենալով ժողովրդավարության մեկնարկային ավելի ցածր ցուցանիշներ, 2018 թվականի «Թավշյա հեղափոխությունից» հետո արձանագրել է նկատելի բարելավում՝ կարևորվելով ժողովրդավարական ինստիտուտների ամրապնդմանն ուղղված բարեփոխումները: Թեև Հայաստանը բախվում է զգալի մարտահրավերների, ինչպիսիք են Արցախյան 44-օրյա պատերազմի հետևանքները, ներքաղաքական անկայունությունը և աշխարհաքաղաքական իրադրությունը, երկրի ժողովրդավարության մակարդակը որոշակիորեն բարելավվում է:

Այս միտումներն ընդգծում են տարածաշրջանում ավելի լայն ժողովրդավարացման դինամիկայի և միջազգային համագործակցության վճռորոշ դերը ժողովրդավարական բարեփոխումներին աջակցելու գործում:

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. **Տերաձե L., Մելիքիձե Գ.** *Վրաստանի բազմակուսակաական համակարգը. Առանձնահատկություններ, մարտահրավերներ և հեռանկարներ.* // Հայկական Բաղաբազիտական հանդես, 1(5), 2016, 115-128 էջեր:
2. **Bader M.** *Party Politics in Georgia and Ukraine and the Failure of Western Assistance.* Democratization. 17 (6). 2010. 1085-1107 pp..
3. **Birch A.** *The Concepts and Theories of Modern Democracy.* London: Routledge. 2000. 272 p..
4. **Chitaladze A., Grigoryan T.** *Understanding Europeanization in Georgia and Armenia - Discourses, Perceptions and the Impact on Bilateral Relations,* Analytical Bulletin, No. 8, 2015, 29-54 pp..
5. Civil Society Brief: *Georgia*, <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/678381/civil-society-brief-georgia.pdf>. (access: 20.08.2024).
6. Council decision on the conclusion, on behalf of the European Union, of the Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and the Republic of Armenia, of the other part, Brussels, 25.9.2017, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52017JC0037>. (access: 07.08.2024).
7. **Dahl R.** *Polyarchy: Participation and Opposition.* New Haven and London: Yale University Press. 1971. 272 p..
8. **Delcour L.** *The Future of Democracy and State Building in Postconflict Armenia.* January 19, 2021, <https://carnegieeurope.eu/2021/01/19/future-of-democracy-and-state-building-in-postconflict-armenia-pub-83650>. (access: 12.08.2024).
9. Delegation of the European Union to Armenia. The European Union and Armenia https://www.eeas.europa.eu/armenia/evropakan-miowtyowne-ev-hayastane_hy?s=216 (access: 07.08.2024).
10. **Diamond L.** *Developing Democracy: Toward Consolidation.* Baltimore and London: Johns Hopkins University Press. 1999. 384 p..
11. EU: Georgia's EU accession process is stopped for now. <https://euneighbourseast.eu/news/latest-news/eu-georgias-eu-accession-process-is-stopped-for-now/>. (access: 22.08.2024).
12. European Council. Annual progress review. <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/enlargement/georgia/>. (access: 20.08.2024).
13. Freedom House. Nations in Transit. Armenia. <https://freedomhouse.org/country/armenia/nations-transit/2024>. (access: 22.08.2024).
14. Freedom House. Nations in Transit. Georgia. <https://freedomhouse.org/country/georgia/nations-transit/2024>. (access: 22.08.2024).
15. **Freire M., Simão L.** *The Armenian Road to Democracy: Dimensions of a Tortuous Process.* Central European Policy Studies. Working document. No. 267. 2007. 25 p..
16. **Gevorgyan V.** *The Imperative to Shift Armenia's Peripherality: Contradictions of Institutionalisation and Functioning in Conditions of Democratic Transition.* // Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, Vol. 2 (2(5)), 2023, 56-75 pp..
17. **Grigoryan H.** *Democracy in Armenia.* EU's Eastern Partnership as a Supportive Tool Towards Democracy. Yerevan. 2013. 19 p..
18. **Held D.** *Models of Democracy.* California: Stanford University Press. 1987. 321 p..
19. **Huntington S.** *Democracy's Third Wave.* // Journal of Democracy. Vol. 2. No. 2. 1991. 12-34 pp..
20. **Huntington S.** *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century.* Norman and London: University of Oklahoma Press. 1991. 366 p..
21. Initial Action Document for EU4Citizens: Deepening Democracy in Armenia. 45 p. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2018-12/c_201817_f1annexen_v2_p1_1000254.pdf. (access: 10.8.2024).
22. International Election Observation Mission. Georgia-Parliamentary Elections. 31 October 2020. <https://www.osce.org/files/f/documents/a/d/469005.pdf>. (access: 20.08.2024).

23. **Jones S.** *The Role of Cultural Paradigms in Georgian Foreign Policy.* Journal of Communist Studies and Transition Politics. 19(3). 2003. 91-93 pp..
24. **Lipset S.** *The Social Requisites of Democracy Revisited: 1993 Presidential Address,*// American Sociological Review. Vol. 59. 1994. 1-22 pp..
25. **Nodia G.** *Democracy and its Deficits: The Path towards Becoming European-style Democracies in Georgia, Moldova and Ukraine.* CEPS Working document. № 12. 2017. 30 p..
26. **Ordukhanyan E.** *The Peculiarities of Democratization in Post-Soviet Countries Current Situation and Trends.* //International Journal of Scientific & Technology Research. 8(11). 2019. 818-821 pp..
27. Partnership Implementation Report on Armenia. Joint Staff Working Document. Council of the European Union. Brussels. 17 May 2022, <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9214-2022-INIT/en/pdf>. (access: 10.08.2024).
28. Reuters. Georgian parliamentary speaker signs 'foreign agents' bill into law. <https://www.reuters.com/world/europe/georgian-parliamentary-speaker-signs-foreign-agents-bill-into-law-2024-06-03/>. (access: 20.08.2024).
29. **Rondeli A.** *The Choice of Independent Georgia. The Security of the Caspian Sea Region* (ed. G. Chufrin)// Stockholm International Peace Research Institute. 2001. 195-211 pp..
30. **Schumpeter J.** *Capitalism, Socialism, and Democracy.* New York: Harper & Brothers. 1942. 381 p..
31. The World Bank: *Georgia*. <https://data.worldbank.org/country/georgia?view=chart>. (access: 17.08.2024).
32. Transparency International: *Georgia*. <https://www.transparency.org/en/cpi/2003>. (access: 17.08.2024).
33. UN. *Country programme document for Georgia (2016-2020).* <https://digitallibrary.un.org/record/797833?v=pdf#files>. (access: 20.08.2024).

References

1. **Tetradze L., Melikidze G.** Multi-Party System in Georgia: Peculiarities, Challenges and Perspectives [*Vrastani bazmakusakts'akan hamakargy. arrandznahatkut'yunner, martahraverner yev herrankarner*]. Armenian Journal of Political Science. 1(5). 2016. 115-128 pp.. (in Armenian)
2. 2-33 (See: Bibliography)

Ընդունվել է / Принята / Received on: **12. 09. 2024**
 Գրախոսվել է / Рецензирована / Reviewed on: **26. 09. 2024**
 Հանձնվել է տպ. / Сдана в пч. / Accepted for Pub: **12. 12. 2024**

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Վարդուհի Կարենի ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ՝ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող, քաղաքագիտության ասպիրանտ, Երևան, ՀՀ
 էլ. հասցե: varduhi.hhovhannisyan@gmail.com // orcid.org/0000-0003-2850-4879

Varduhi Karen HOVHANNISYAN: Junior Researcher at the Institute of Philosophy, Sociology and Law of NAS PhD Student in Political Science, Yerevan, RA
 e-mail: varduhi.hhovhannisyan@gmail.com //orcid.org/0000-0003-2850-4879

Вардуи Кареновна ОГАННИСЯН: младший научный сотрудник Института философии, социологии и права НАН, аспирант политологии, Ереван, РА,
 эл.адрес: varduhi.hhovhannisyan@gmail.com // orcid.org/0000-0003-2850-4879